

• De verleden tijd
van taal

WOORD

Yoïn van Spijk •

VOOR

WOORD

• Onze
Taal

Inhoud

Woorden op reis 5

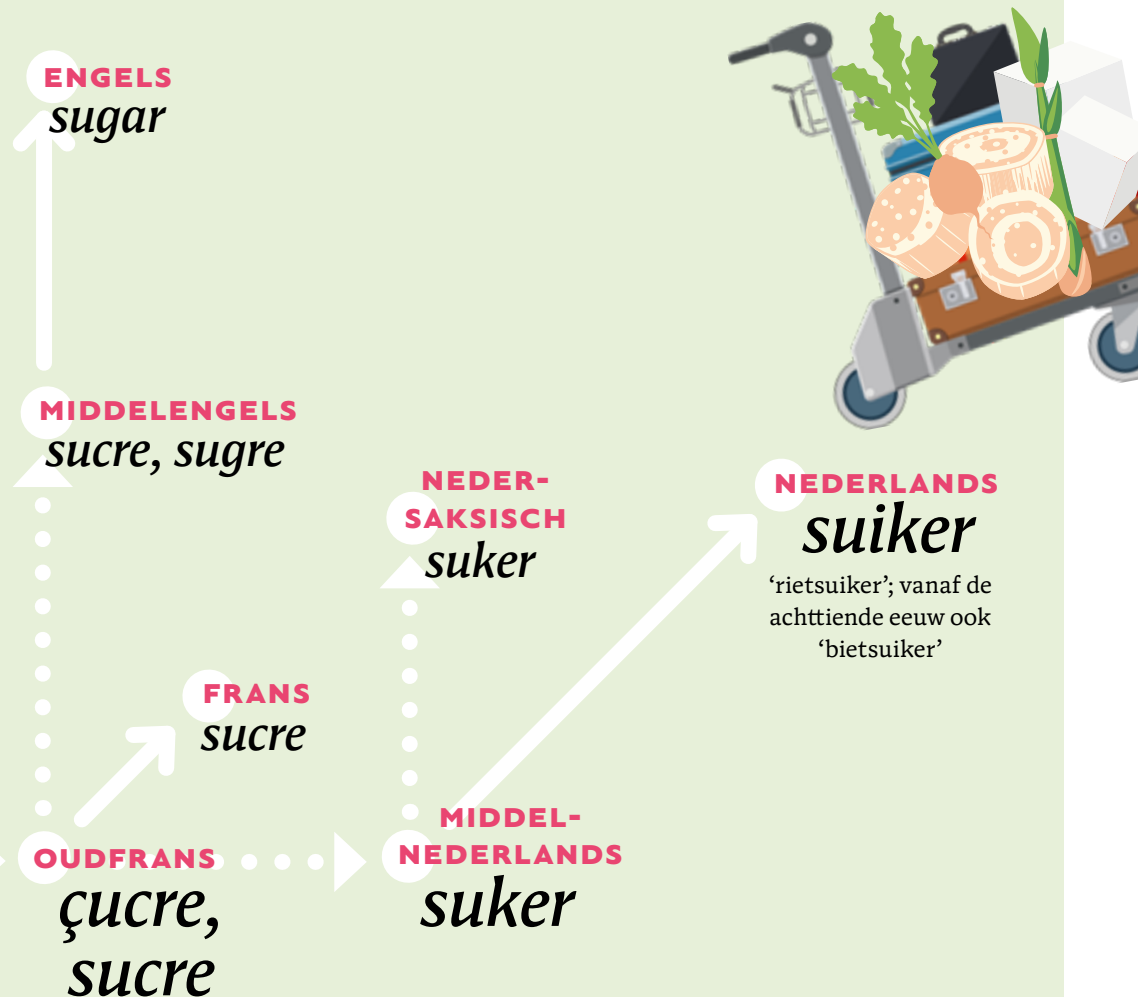
- Eten 7
- Kleding 29
- Wereld 51
- Objecten 73
- Dieren 95
- Mensen 117
- Bouwblokken 139

Trefwoordenregister 157

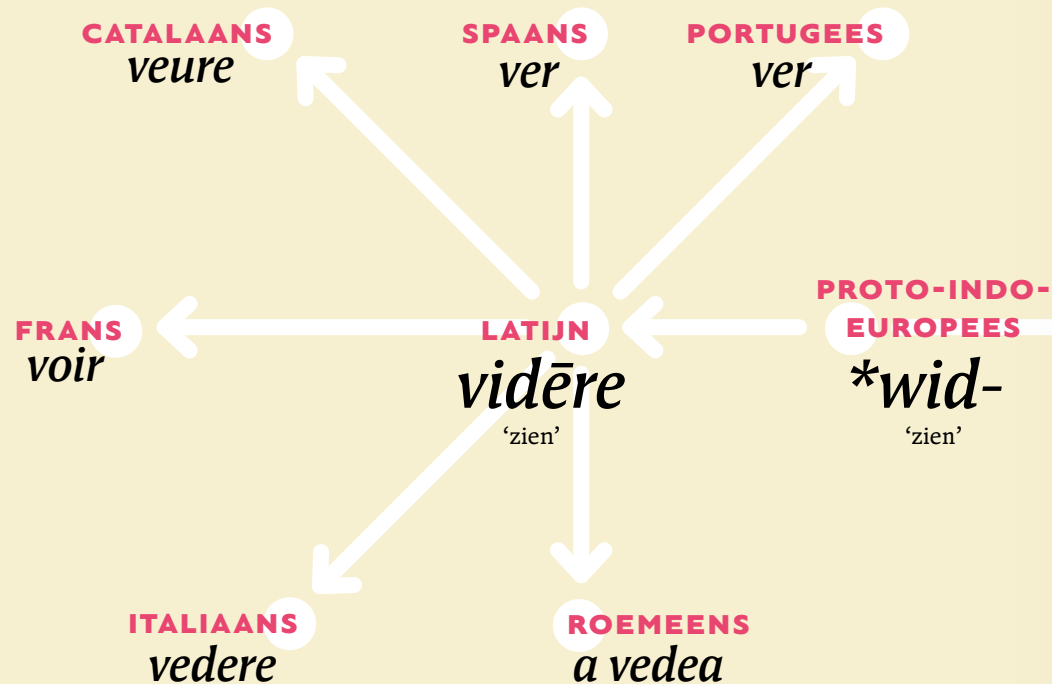
Een suikerreis

Ons woord *suiker* klinkt even Nederlands als *duiker* en *ruiker*, maar het stamt uit het Sanskriet, de klassieke taal van India. Door de handel reisde het woord samen met de zoete substantie via Zuid-Europa naar de Lage Landen.

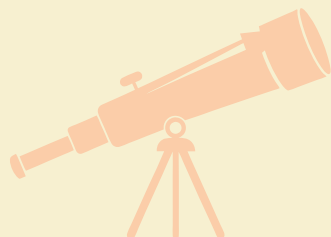

Gezien hebben

De verre voorouder van *ik weet* had de betekenis 'ik heb gezien'. *Weten* komt namelijk van de voltooidetijd van een woord dat 'zien' betekende. De tegenwoordige tijd is in onze taalfamilie verloren gegaan, maar in het Romaans is hij nog bewaard in bijvoorbeeld het Franse *voir*.

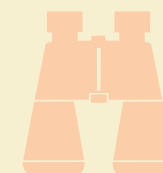
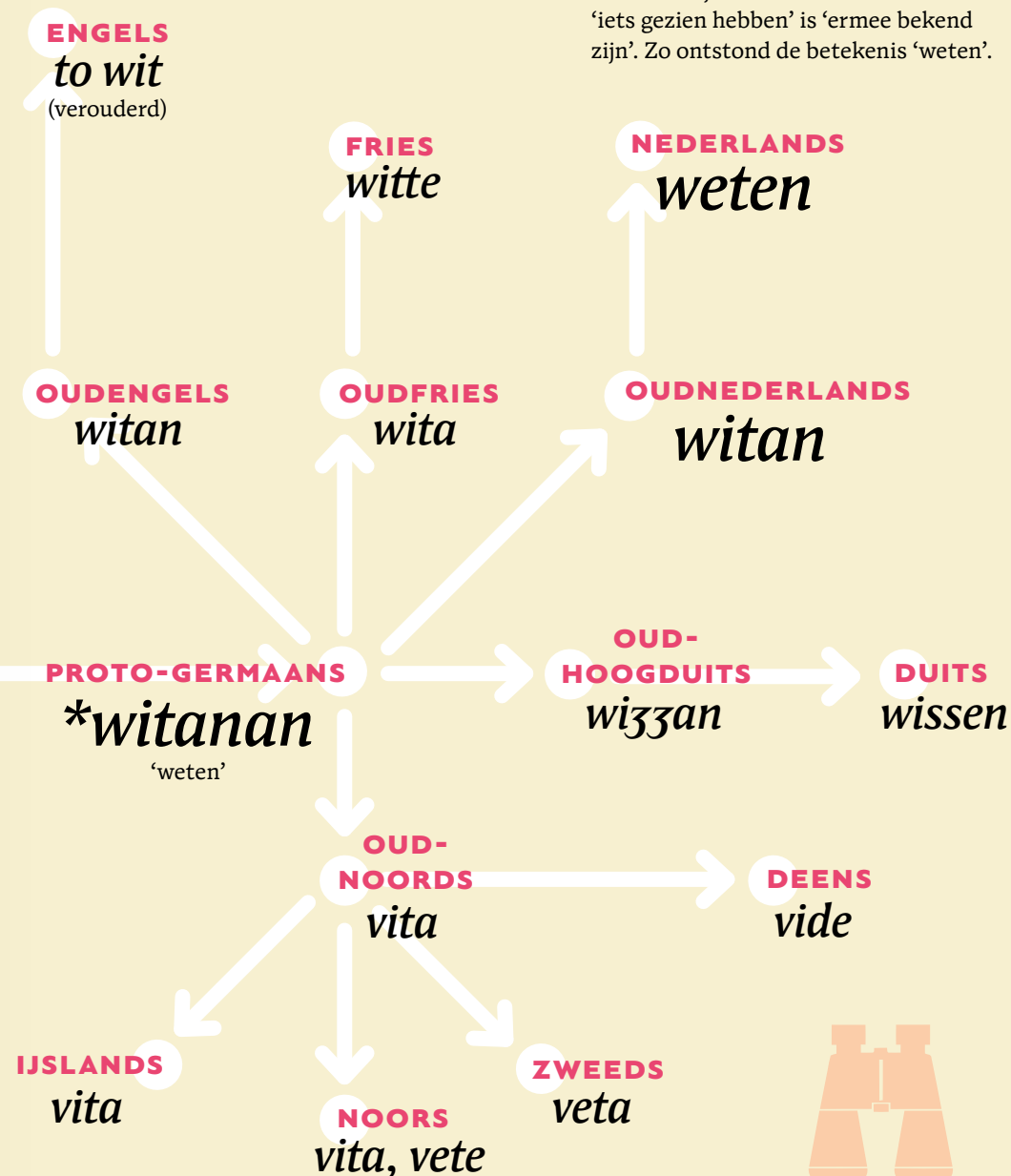

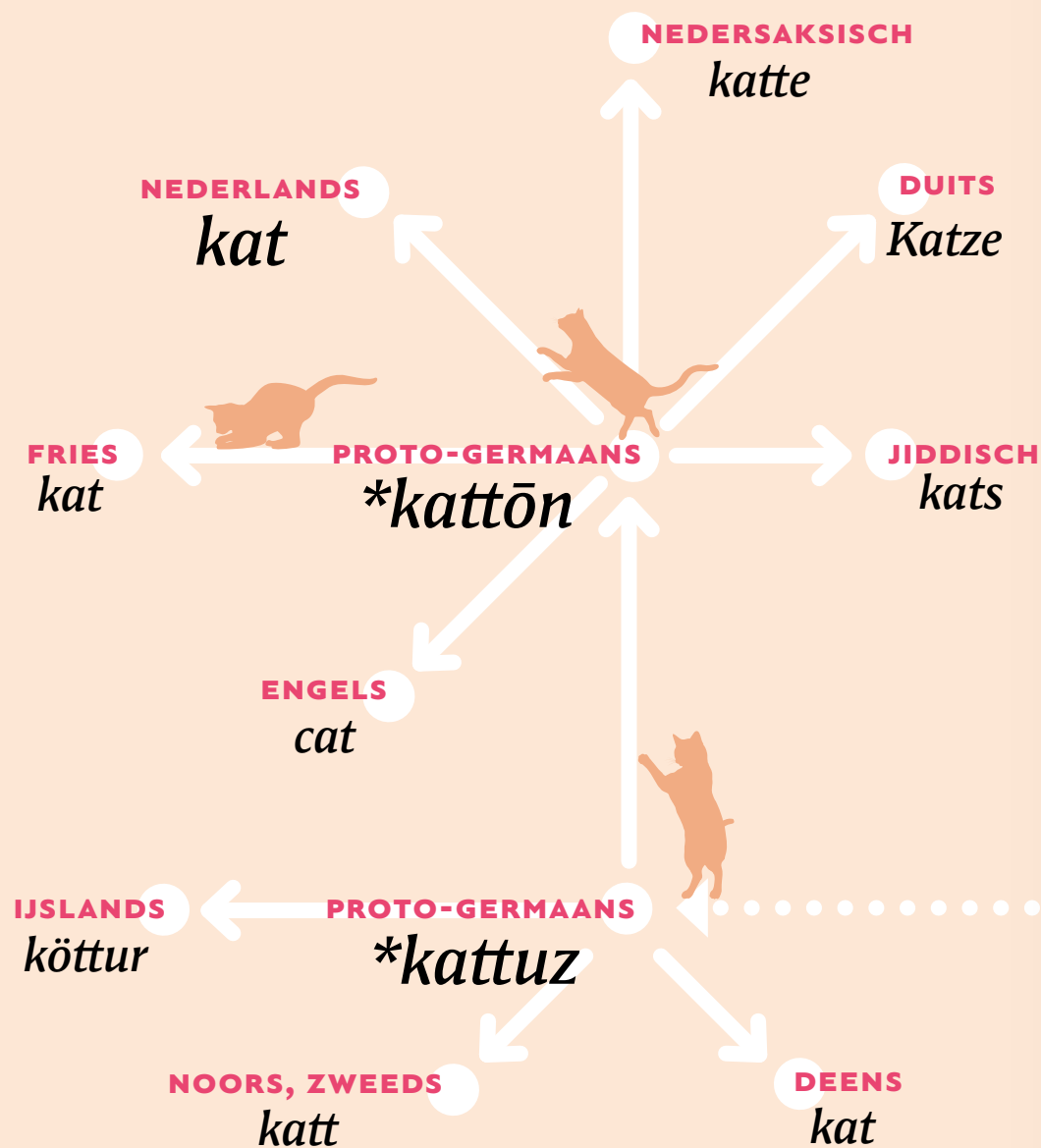
Het Latijn hield de Proto-Indo-Europese *d* zoals hij was, maar het Germaans maakte er een *t* van. Dat zie je in meer woorden terug. Vergelijk het Latijnse *duo* met *twee*, en *decem* (denk aan *decimaal*) met *tien*.

Dit Engelse werkwoord zie je nog terug in *to wit* ('te weten, namelijk') en *unwitting* ('onbewust').

De oorspronkelijke betekenis van **witanan* was 'gezien hebben'. Het woord was namelijk ontstaan uit een voltooidetijdsform. Een resultaat van 'iets gezien hebben' is 'ermee bekend zijn'. Zo ontstond de betekenis 'weten'.

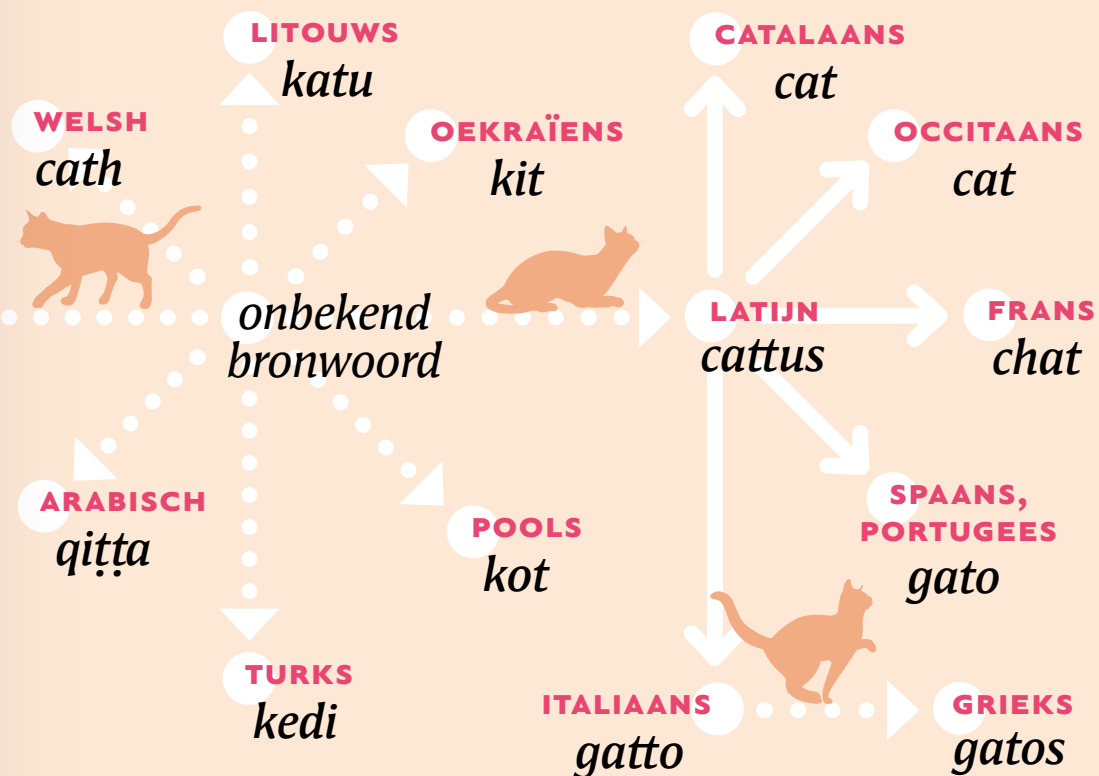

Kat kan niet afstammen van het Proto-Indo-Europees. Als het woord in die taal namelijk met een *k* begon (waar de vormen in alle andere talen op wijzen), dan was dat bij ons een *h* geworden. Zo hebben *hoorn*, *hoofd* en *honderd* dezelfde Proto-Indo-Europese voorouders als de Latijnse woorden *cornū*, *caput* en *centum* (oorspronkelijk uitgesproken als 'kentoem').

Zwerfkat

De huiskat stamt af van de Afrikaanse wilde kat, die zo'n tienduizend jaar geleden werd gedomesticeerd. Over de herkomst van het woord *kat* weten we minder: allerlei talen hebben woorden die erop lijken, maar we kunnen geen gemeenschappelijke oervorm aanwijzen. Waarschijnlijk is het een zogeheten zwerfwoord: een leenwoord dat zich over een groot gebied heeft verspreid naar talloze talen.

Eekhoorn

Wat doet dat *hoorn* in *eekhoorn*?
En is de naam van dat dier verwant met het Engelse *acorn* ('eikel')?

Advocado, ansjovis en angstvallig

Eekhoorn heeft zijn huidige vorm gekregen door volksetymologie. Het oorspronkelijke *ecor(e)n* konden mensen niet opdelen in herkenbare stukken. Daarom maakten ze er iets herkenbaarders van: *eek-hoorn*.

Zo'n vervorming kan in het begin weerstand oproepen. Wie bijvoorbeeld *espresso* in plaats van *espresso* zegt, en zich dus laat beïnvloeden door het woord *expres*, loopt zelfs het risico dom genoemd te worden. Maar wanneer zo'n woord eenmaal ingeburgerd is, vergeten mensen wat de oorspronkelijke vorm was.

Dat is bijvoorbeeld gebeurd bij *avocado*. *Advocado* met de *d* van *advocaat* geldt nu als fout, maar *avocado* zonder die *d* is zelf ook al het resultaat van volksetymologie: het is vervormd onder invloed van het Spaanse woord voor 'advocaat'. Op bladzijde 24 kom je er alles over te weten.

Volksetymologie vind je vooral bij leenwoorden. In de taal die ze overneemt, bestaan ze immers niet uit herkenbare bouwblokken. Zo komt *ansjovis* van het Spaanse of Portugese *anchova*, waar wij het woord *vis* in hebben verwerkt. Op bladzijde 106 zie je hoe *luipaard* uit het Oudfranse *leopard* is ontstaan.

Heel soms gaat een inheems woord op de schop, zoals *eekhoorn*. *Angstvallig* is ook zo'n geval. In het Middelnederlands luidde dat woord *anxtvoudich*: 'in angst gevouwen'. Door associatie met *vallen* – 'in angst vallen' – werd het al snel vervormd tot *anxtvallich*.

Proto-Germaans

(vijfde eeuw v.Chr. – eerste eeuw n.Chr.)

Net als iedere andere taal kent het Proto-Germaans variatie. Of het stuk **aik-* verwant is aan **aiks*, de voorouder van *eik*, daar zijn taalkundigen het niet over eens.

Proto-West-Germaans

(tweede – vierde eeuw n.Chr.)

Onze tak van het Germaans gaat verder met de *ai-*vormen.

Oudengels

(zevende – elfde eeuw)

In het Middelenengels veranderen deze woorden nog in *ōkerne* en *ōcquerne*, maar dan worden ze verdrongen door *squirrel*, een ontlening aan het Oudfranse *esquirel*. Uit *ōkerne* zou *oakern* ontstaan zijn als het woord in het Engels was blijven bestaan.

Acorns en akers

Het Engelse *acorn* ('eikel') is dus niet verwant aan *eekhoorn*, ook al klinkt het ongeveer hetzelfde. Het komt via het Middelenengelse *akern* (later volksetymologisch vervormd door *corn*) van het Proto-Germaanse **akranan* ('boomvrucht'); dat staat overigens los van het woord voor 'eik', **aiks*. Onze nazaat van **akranan* is *aker*, een oud woord voor 'eikel'.

**aikurnô,*
**aikwernô, *īkurnô*
(‘eekhoorn’)

**aikurnō,*
**aikwernō*

**īkornō*

Proto-Noord-Germaans

(vierde eeuw n.Chr.)

De vorm met de *ī* verandert in het Oudnoordse *īkorni* en uiteindelijk onder andere in het IJslandse *īkorni* en het Noorse *ikorn*.

ācurna,
ācweorna

eencor(e)n,
ecor(e)n

Middelnederlands

(twaalfde – vijftiende eeuw)

Ons knaagdier duikt in het Nederlands voor het eerst op als *ecorn*. De varianten *eencorn* en *eencoren* ontstaan doordat mensen denken aan het woordje *een*. Zo'n vervorming door een onterecht verband heet 'volksetymologie'.

eekhoorn

Nederlands

(nu)

De vorm *eencor(e)n* wordt geen Standaardnederlands. *Ecor(e)n* wordt *eekhoorn* – weer een gevalletje volksetymologie: beïnvloeding door *hoorn* of misschien zelfs *eenhoorn*.

Hoorns en enen

Ook het Duitse *Eichhorn* en het Friese *iikhoarn* zijn beïnvloed door het woord voor 'hoorn'. Bepaalde Brabantse dialectwoorden stammen af van *eencoren*, zoals *inkhoorn* en *enkhôrre*.

Niet

De simpelste manier om iets te ontkennen is het woordje *niet* invoegen in een zin, maar dat is niet altijd zo geweest. Hoe is onze ontkenning ontstaan?

De grote ontkenningscyclus

Hiernaast zie je dat we een ontkenningscyclus hebben doorlopen. Van één ontkenningswoordje (*ne*) gingen we naar twee (*ne ... niet*) en weer naar een (*niet*). Die cyclus heeft een eigen naam: Jespersens cyclus, vernoemd naar de Deen Otto Jespersen, die hem uitgebreid beschreef. Je vindt de cyclus namelijk in allerlei talen over de hele wereld. Hij start als het oorspronkelijke ontkenningswoord te weinig om het lijf heeft en versterking behoeft.

In het Frans is Jespersens cyclus ook aan de gang. Hij ging ooit van start in het Oudfrans. Aanvankelijk gebruikte je daar alleen *ne*, dat ontstaan was uit het Latijnse *nōn*. ‘Ik kom niet’ was *jo ne viegn*. Maar dat *ne* was klein en onopvallend. Daarom gingen mensen *pas* (‘stap’) toevoegen: *jo ne viegn pas*. Dat was letterlijk ‘ik kom geen stap’. Zo waren er meer versterkers: *jo ne manju mie*, ‘ik eet geen kruimel’, of *jo ne boif gote*, ‘ik drink geen drup’.

Na verloop van tijd kwam *pas* ook in gebruik bij woorden die niets met lopen te maken hadden. Bovendien werd het een vast onderdeel van de ontkenning. Daardoor zeg je nu *je ne bois pas*, ‘ik drink niet’.

Maar de cyclus is nog niet voltooid. Het Frans werkt momenteel toe naar één ontkenningswoord. In de spreektaal hoor je tegenwoordig vooral *je bois pas*. Wie weet verdwijnt *ne* ooit wel helemaal uit beeld. Dan is de cirkel rond.

Proto-Germaans
(vijfde eeuw v.Chr. – eerste eeuw n.Chr.)

De ontkenning wordt gemaakt met het woord **ne* voor de persoonsvorm **kumō*. Dat weten we doordat de vroegste Germaanse dochtertalen, zoals het Gotisch en het Proto-Noords, het op die manier deden.

**Eka ne kumō*
(‘Ik kom niet’)

Oudnederlands
(zevende – elfde eeuw)

Er kan een optioneel woord toegevoegd worden: *niowiht*, uitgesproken als ‘nio-wicht’. Het komt van *ne* + *io* (‘om het even welk’) + *wiht* (‘ding’). *Niowiht* betekent ‘niks’, maar het kan ook gewoon de ontkenning versterken, net als in het huidige ‘ik heb niks geen zin’.

Ik ne cumo (niowiht)

In de middeleeuwse zustertalen is het woord voor ‘niks’ ook optioneel:

- Oudhoogduits: *ih ne cumu (niowiht)*
- Oudsaksisch: *ik ne cumu (niowiht)*
- Oudengels: *iċ ne cume (nāwiht)*
- Oudfries: *ik ne come (nāwet)*

Vroegmiddelnederlands
(twaalfde eeuw)

Niewet wordt steeds vaker toegevoegd ter versterking. *Ne* krijgt de bijvorm *en*, uitgesproken als ‘n’.

Ic en come (niewet)

Middelnederlands
(dertiende – vijftiende eeuw)

Niewet is verkort tot *niet*. Het is niet meer optioneel. De ontkenning is nu dus altijd dubbel.

Ic en come niet

Vroegnieuwnederlands
(zestiende – zeventiende eeuw)

De oorspronkelijke ontkenning *en*, die minder duidelijk hoorbaar is, begint te verdwijnen in de dialecten waaruit het Standaardnederlands zal ontstaan. *Niet* neemt de taak dus helemaal over.

Ick (en) com niet

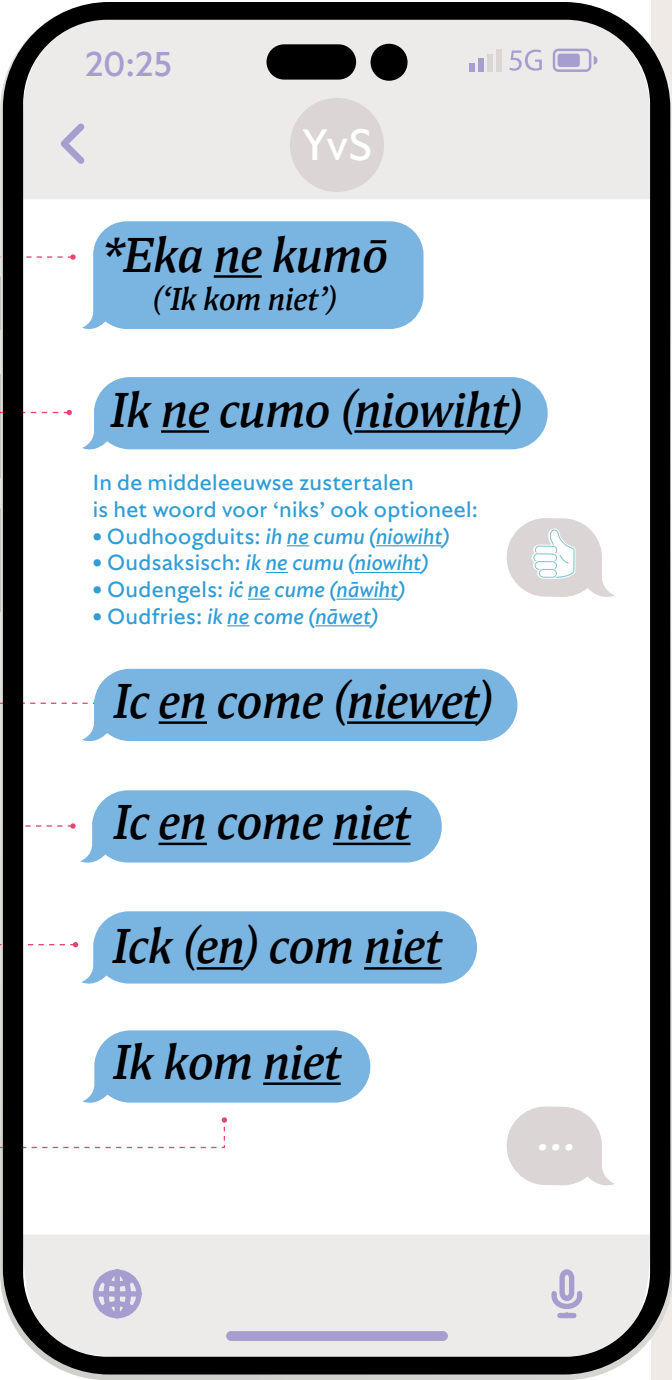
Nederlands
(nu)

In sommige dialecten treffen we nog restjes van *en* aan, zoals in het vroeg-twintigste-eeuwse Utrechts: ‘k En zou-t-uwe niet kenne zegge.’

Ik kom niet

Ook in de zustertalen is *ne* verdwenen en is de huidige ontkenning uit het extra woord ontstaan:

- Duits: *niowiht* → *nicht*
- Nedersaksisch: *niowiht* → *nich, neet*
- Engels: *nāwiht* → *not*
- Fries: *nāwet* → *net*

Trefwoordenregister

aanwijzend voor-
naamwoord 141,
148-149, 150	cardio- 83	gegeten 26-27	immer 153
aars 112	chaos 68	gene 141	Jespersens cyclus
154-155
abrikoos 22-23	cijfer 56-57	geschieden 146	kaas 18-19
achter 59, 67	compagnon 119	glas 84	kalk 84
-achtig 58	cordiaal 83	goed 150	kampioen 39
aker 102	corona 74-75	goedkoop 66-67	kan, kunt 142
als het ware 144-145	Cyprus 90-91	Gouda 124	kandelaar 39
angstvallig 102	dame 128-129	groot 150-151	kantoor 33
ansjovis 102	degene 141	guacamole 24-25	kaolo 58
arrenslee 131	dichten 48	gunnen 26	kar 88-89
arriveren 58	dicteren 48	haard 49	kasteel 39
augustus 14-15	Diederik 123	haasje 114-115	kat 100-101
avocado 24-25, 102	Dirk 123	haast 60-61	katoen 32-33
bassin 48	doek 84	halfoogst 15	kees 18-19
been, beenderen 87	dolfijn 110-111	harp 136	keizer 120-121
beertje 114-115	dominee 129	heel 58	kelder 36
bekken 48	donder 36-37	heer 126	kemp(zaad) 82-83
bes 20-21	echt 58-59	heftig 60-61	kerk 76-77
bet 124	Edam 124	helm 136	kers 15
beter 124	eega 58	hemd, hemdje,
hempje 36-37	keuken 133
bevrijden 146-147	eekhoorn 102-103	hennep 82-83	klemtoon 14-15, 33,
80, 127, 128, 148, 150
bier 84	een 140-141	herfst 14	kocht 67
bijvoeglijk naamwoord
150-151	eeuw 59, 153	het 148-149	koffie 16-17
boter 12-13	eik 102	hoen, hoenderen 36, 87	koken 132-133
braam 20	epenthetische
medeklinker 36	hond, hondje 114-115	kom 155
braambes 20-21	espresso 102	honderd 100	kompaan 119
broeder, broer 147	eten 27	hoofd 100, 114	kopen 66-67
brood 148-149, 150	ezel 112-113	hoorn 100, 102-103,
114	koper 90-91
bruid 124-125	fatsoen 33	hoos 49	kous 38-39
bruidegom 124-125	fauteuil 92-93	houden 93	kraan 84
buiten 144	foetus 146	huis 74, 125, 150-151	kracht 59
Caesar 120-121	framboos 20-21	hypercorrectie
146-147, 148-149	krijt 47
café 16	fris 48	ieder 153	krokodil 108-109
calzone 38-39	fruit 48	iemand 153	Krommenie 124
cannabis 82	gas 68-69	iets 152-153	kroon 74-75
canvas 82	gast 125	ik 155	kruin 74-75
	geel 125		Kyrie eleison 76
	geen 140-141		

- laars 48-49
 lady 70
 lamp 85
 leder, leer 48-49
 lederhose 48-49
 leenvertaling 119, 126
 lidwoord 32, 80, 131,
 141, 148-149, 150
 lord 70
 lucht 59, 67
 luipaard 106-107
 luipen 107
 maar 144-145
 maarschalk 136-137
 madam 128
 mag, moogt 142
 man 45
 mannelijk 150-151
 mannequin 44
 mannetje 45
 marechaussee 136-137
 mede, mee 48
 meer 124
 meerzwijn 110-111
 meneer 126-127
 merrie 136
 Merwede 124
 mes 80-81, 84
 metathese 109
 metworst 80
 mijnheer 126
 minister 58
 misschien 146
 moei 130
 molenaar 14-15
 mond 64
 naaien 147
 naamvallen 80, 150
 neder, neer 48
 nergens 144
 Nicolaas 135
 niemand 144
- niet 144, 154-155
 nonkel 130-131
 nooit 144
 onecht 59
 ontkenning 140-141,
 154-155
 onzijdig 150-151
 oogst 14-15
 ooievaar 147
 oom 131
 oud 71
 paard 49
 pacht 48
 pact 48
 paviljoen 33
 penalty 55
 peper 10-11
 perzik 22,23
 petemoei 130
 pijn 47, 54-55
 reep 78-79
 rijk 123
 rode, rooie 147
 roeien 147
 royaal 122
 saccharine 8
 schalk 137
 schalks 137
 schop 85
 schort 40-41
 schrijven 62-63
 secuur 48
 seizoen 33
 senior 126-127
 shirt 40-41
 shorts 41
 sint 135
 Sinterklaas 134-135
 Sint-Nicolaas 134-135
 sire 127
 sjaal 30-31
 sjawl 30
- snacken 92
 snakken 92
 spaan 86-87
 spaander 86-87
 spellinguitspraak 148
 spuit 84
 stapelvorm 26-27
 stoel 150-151
 stout 58
 struisvogel 99-100
 suiker 8-9
 tand 114
 tante 130
 terugontlening 20-21,
 44, 92-93, 136-137
 tien 114
 tornado 92
 tsaar 120
 tsarina 120
 twee 114
 vader 114
 valk 104-105
 valreep 79
 varen 58
 varken 114-115
 veder, veer 48
 vel 114
 vers 48
 viriel 70, 96
 vis 102, 114
 volksetymologie 20,
 22, 25, 102-103,
 106-107, 109, 110,
 124
 vouwen 93, 147
 vouwstoel 92-93
 vrij 147
 vrucht 48
 want 34-35
 weergeld 96
 weerwolf 70, 96-97
 wereld 70-71
- Wet van Grimm 52,
 83, 100, 105, 114, 125
 weten 52-53
 wezen 145
 wicht 153, 155
 wil, wilt 142-143
 wilde, wilden 142-143
 Willem, Wilhelm 35
 windhoos 49
 wist 26
 wol 42-43
 wolf 96-97
 wou, wouden 142-143
 Wouter 35
 wrijten 63
 zaag 81
 zaaien 147
 zal, zult 142
 zeer 58
 zeker 48
 zero 56-57
 zieden 132
 zijde 46-47
 zolder 15
 zuid 64-65
 zwaard 49
 zwerfwoord 82-83,
 100-101

Wat hebben *kruin*, *kroon* en *corona* met elkaar te maken? En *cijfer* en *zero*? Is het toeval dat *avocado* en *advocaat* op elkaar lijken? En waarom heet een *lui*paard zo, terwijl het absoluut geen lui paard is?

Elk woord heeft een geschiedenis – van vaak vele duizenden jaren. Soms komen woorden van dichtbij, soms van heel ver. Hoe langer ze al meegaan, hoe sterker ze zijn veranderd, in vorm, betekenis of allebei.

In *Woord voor woord* brengen Yoïn van Spijk en Yolanda Huntelaar die verleden tijd van onze woorden in beeld in mooie en inzichtelijke infographics: van taal tot taal, door de eeuwen heen. Uiteraard kom je ook te weten waarom die woorden veranderden, en hoe dat in zijn werk ging.

Woord voor woord is een visuele reis door al het moois dat de geschiedenis van onze taal ons kan leren. Of je nu een doorgewinterde taalliefhebber bent of je simpelweg weleens verwondert over de herkomst van een woord – het wordt een bijzondere tocht. Klaar om op reis te gaan?

**Onze
Taal**

www.onzetaal.nl

9 789083 296982

